

were second-class citizens – they were banned from office – yet self-confident. This situation led to deep tensions: Protestants doubted whether Catholics were loyal subjects, whereas many Catholics had still sympathies for the king of Spain after the Peace of Westphalia. This link between Catholicism and political opposition also existed in Ireland, as shown by Ute Lotz-Heumann – although it was complicated by the question of ethnicity.

Altogether, the reader is provided with a fine collection of essays – whose remarkable cohesion is enhanced by Benjamin Kaplan's and Judith Pollmann's conclusion. Three themes emerge: the creativity of Dutch and English Catholics; the important role of laypeople; the complex coexistence. Catholics confronted with restraints on rituals and in some areas with a limited access to priests and sacraments were able to find alternative ways of worshipping, from wells and ruins to mental devotion and silk pictures. 'Translating Trent' (Alexandra Walsham) happened in several ways. As for the important role played by laypeople, it is striking and reaches from the area of patronage and funding to those of poor relief and catechism; several authors also stress the specific involvement of women. Finally, the complex coexistence is characterized by its different levels: a possibly growing segregation in the family did not exclude integration in the social sphere, and political conflicts did not foresake amicable contacts. It would be interesting to compare this type of coexistence with cases of confessional parity. On all these topics, the books provides interesting and stimulating contributions, many of which take into account comparison with the other country.

However, on some issues, the essays remain short of conceptualisation: while some authors – such as Charles Parker and Ute Lotz-Heumann – refer to the concept of confessionalisation and others, namely Willem Frijhoff, criticize it, most do not address it; yet the collection suggests a different model of confessionalisation, possibly specific to religious minorities, in which the State

was absent. Further reflexion on this important question would be needed. Another concept that is absent is that of toleration: whereas recent research has criticised it, especially for the Netherlands, a reflexion on its pertinence would have been useful, in order to further comparison. But these are minor problems, and one can only wish that this important volume stimulates new research on Catholic minorities.

BERTRAND FORCLAZ,
UNIVERSITÉ DE NEUCHÂTEL

137

NIEUWE GESCHIEDENIS

Timmermans, Bart, *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen*.

Een elite als actor binnen een kunstwereld

(Oorspronkelijk dissertatie Leuven 2006, *Studies stadsgeschiedenis* 3; Amsterdam: Aksant, 2008, 427 blz., ISBN 978 90 5260 247 9).

De titel van dit boek is een getrouwe samenvatting van wat de auteur beoogt: hij is op zoek naar patronen in de kunstpatronage in de stad Antwerpen tussen 1585-1700. Timmermans voert zijn onderzoek uit vanuit een empirisch-analytisch perspectief. Hij heeft oog voor gegevens uit velerlei hoeken; zijn studie ligt op het snijvlak van kunst-, economische, politieke en culturele geschiedenis. De toon waarop hij zijn resultaten naar voren brengt is prettig: hij voert de lezer op een helder gestructureerde tocht stap voor stap langs het door hem bijeengebrachte, omvangrijke materiaal, zijn hypothesen en conclusies zijn altijd goed onderbouwd en steeds helder geformuleerd.

Kunstpatronaat in de zestiende en zeventiende eeuw is per definitie een zaak van de elite. In het eerste deel van zijn boek verkent Timmermans de samenstelling en de aard van die elite en de transformaties die daarbinnen plaatsvonden in de decennia na de 'Gouden Eeuw' van Antwerpen (ca. 1500-1565). In het door de auteur besproken

tijdvak, waarvan de jaren 1585-1650 de kern vormen, zakte Antwerpen weg uit de top-5 van Europese handelssteden om omstreeks 1650 in de subtop te belanden. In diezelfde jaren van geleidelijke stagnatie en achteruitgang van economische activiteit moesten overheden, kerkelijke instellingen en burgers zich herpakken na de ingrijpende gebeurtenissen van de jaren 1565-1585 en met nieuwe energie de herwonnen dominantie van het katholicisme op alle mogelijke manieren tot uitdrukking brengen. Dat konden zij doen omdat de stad, ondanks een relatieve achteruitgang, nog steeds van groot belang bleef als financiële markt en als drukkers- en kunstencentrum.

Timmermans schat dat de elite van Antwerpen ongeveer 2,5% van de bevolking besloeg. Ter inleiding op zijn eigenlijke onderzoek geeft hij een onderhoudend beeld van het aanpassingsvermogen van de leidende handelshuizen en koopmansfamilies in de jaren na de val van de stad in 1585 en ten tijde van de economische crisis van 1643-1644. Vertegenwoordigers van een flink aantal nieuw opgekomen koopliedenfamilies treden in de jaren 1585-1614, maar vooral in de daarop volgende dertig jaar toe tot de stadsregering. Net als later in de zeventiende eeuw in Amsterdam treedt bij hen een vorm van aristocratisering op die leidt tot de genese van een zogenaamde stads- of zakenadel, die handelsactiviteiten geleidelijk afstoot ten gunste van beleggingen en rentenierschap en zich steeds meer richt op een adellijke levensstijl, het liefst voorzien van een heus adelspatent en de daarbij horende privileges.

Het tweede deel van het boek is gewijd aan één van de twee hoofdgebieden waarop het Antwerps kunstpatronaat in deze periode zich richtte: de verwezenlijking van grootschalige kerkelijke bouwprojecten. De dramatische gebeurtenissen tussen 1566 en 1585 leidden tot een geopolitieke heroriëntatie van de stad. Na de sterke verstedelijking in de eerste helft van de zestiende eeuw zag de stad zich na 1585 tijdelijk geconfronteerd met een teruglopende economie en dito bevolkingsaantal. Van stadsuitbreiding was nu geen sprake meer,

overtollige economische infrastructuur moest worden ingezet voor algemene doeleinden, de stedelijke overheid en particuliere grondspeculanten en bouwpromotores speelden nauwelijks een rol meer bij nieuwbouwprojecten. Een en ander werd echter (ruimschoots) gecompenseerd door de bouwactiviteiten van kerk en klooster, niet alleen in de vorm van herstel van het beschadigde maar ook als nieuwbouw. Vooral de activiteiten van de jezuïeten hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de stedelijke economie in de eerste decennia van de zeventiende eeuw (en aan de verspreiding van de Italiaanse barok in de Zuidelijke Nederlanden). Om dit te bewerkstelligen moest wel een verbond tussen kerk, overheid en elite gesloten worden. De kerk had zelf onvoldoende middelen om zijn ambitieuze bouwplannen te realiseren en moest daartoe enerzijds de overheid en anderzijds de welgestelde burgerij mobiliseren – in religieuze én financiële zin. Sociale netwerken waren daartoe onontbeerlijk en Timmermans besteedt daaraan terecht veel aandacht. Licht aangeraakt door Bourdieu bespreekt hij het belang van deze netwerken en allianties in termen van sociaal, cultureel en religieus kapitaal. Een ruimhartig toelatingsbeleid en vergunningenstelsel van de kant van de overheid gevoegd bij omvangrijke donaties van leden uit de stadselite maakten een heuse *invasion conventuelle* mogelijk: tal van kloosters namen letterlijk (opnieuw) bezit van de stad, met alle gevolgen voor het ruimtelijk beslag en de sociale opbouw van bepaalde buurten. De opmars van de kerkelijke bouw in de stad was dusdanig dat de poorteri, wijkmeesters en ambachten, verenigd in de Brede Raad, daartegen steeds meer bezwaar maakten, doorgaans zonder succes.

Het derde en mijns inziens meest interessante deel van het boek is gewijd aan 'patronen in de beeldinvesteringen' van de Antwerpse elite. Zijn de eerste twee delen van het boek tamelijk beschrijvend en soms nogal opsommend, in dit deel komt de auteur tot een vlot geschreven analyse van allerlei patronen van 'zelfrepresentatie'. De familie als operationele eenheid in de eliteformatie staat hierbij centraal. Dit uit zich onder andere in een

toenemende preoccupatie met het verleden in het algemeen en de eigen genealogie in het bijzonder. Timmermans ziet het opkomende genre van het (familie)portret als een krachtig voorbeeld van een strategie van picturale zelfrepresentatie: het vormt een visuele stamboom, met alle daarbij behorende maatschappelijke claims, en een maatschappelijk gezicht, letterlijk en figuurlijk. De auteur besteedt tevens aandacht aan de bouwwoede van de Antwerpse adel in de omringende plattelands-gemeenten. Ook daar werd de ‘mentale kaart’ van de bewoners ingrijpend hertekend door de verbouwing van kastelen en de aanleg van allerlei buitenverblijven en tuinen, met de daarbij horende symbolen van familiale macht. De toe-eigening van de religieuze ruimte in de stadskerk door de elite in de vorm van memorietafels, altaarstukken met donorportret etc. completeert dit beeld.

Dit is een alleszins bevredigend boek dat gedegen eigen onderzoek (vooral op het terrein van de elitevorming en van de economie van het bouwen) verbindt aan eerder en elders ontwikkelde inzichten. Het enige dat opvalt, is het gebrek aan comparativiteit. Met recente studies op het gebied van de memoria-cultus in de Italiaanse steden van de late middeleeuwen en de Renaissance en met het rijke materiaal van het vroeger of later bloeiende Gent, Brugge en Brussel, en – verder en anders – Amsterdam onder handbereik, had het in de rede gelegen als de auteur sommige van zijn conclusies in een wat breder perspectief had getrokken. Maar misschien moet dat desideratum door een ander worden vervuld.

FRANS GRIJZENHOUT,
UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Nijboer, Harm, *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (Dissertatie Groningen 2007; [Groningen: Rijksuniversiteit Groningen], 2007, x + 177 blz., ISBN 978 90 367 3174 4).

Nijboer heeft een ambitieus boek geschreven. Hij wil het onderzoek naar veranderingen in het consumptiegedrag op twee manieren vernieuwen: methodologisch en theoretisch. Methodologisch door de basisconcepten beter toe te passen en door statistische technieken te gebruiken; theoretisch door een nieuwe verklaring aan te dragen voor veranderingen in ons consumptiegedrag. Deze verklaring wordt door hem het fatsoeneringsproces gedoopt.

Het is een intelligent boek geworden, geschreven in een prettige stijl, doorspekt met droge humor. Voor sommige lezers zal hoofdstuk twee nogal pittig zijn omdat hij daar met statistische technieken werkt waarop hij weinig toelichting geeft omdat ze naar zijn opvatting basaal (zouden moeten) zijn. Op basis van zijn eigen onderzoek zou hij moeten weten dat wat voor de één basaal, voor de ander vreemd is. We vertalen tegenwoordig immers ook Franse en Duitse citaten.

Nijboers boek is in feite een nieuwe loot aan de stam van het zogenaamde boedelbeschrijvingenonderzoek dat in Nederland en Vlaanderen relatief sterk ontwikkeld is. Zijn eerste hoofdstuk gaat in op de historiografie ervan, op de boedelbeschrijvingen als bron en op de totstandkoming van zijn databestand. In hoofdstuk 2 volgt dan de statistische analyse van dit bestand. In hoofdstuk 3 introduceert hij het ‘fatsoeneringsproces’ en probeert hij dat aannemelijk te maken. Hoofdstuk 4 is zijn conclusie.

De belangrijkste conclusie van hoofdstuk 2 is dat in Leeuwarden tussen 1582 en 1707 tinnen en koperen voorwerpen in waarde dalen – vooral in de periode 1610 en 1660 –, terwijl juist in die periode glas- en aardewerk belangrijk worden. Deze vaststelling veralgemeniseert Nijboer door te zeggen dat dit een omslag is van bezit van goederen met een hoge materiaalwaarde (door Nijboer restwaarde genoemd) naar goederen waarvan het maakloon een belangrijk onderdeel uitmaakt. De vroegmoderne term voor maakloon is *fatsoen*. Vandaar dat de auteur de weliswaar fraaie,

maar misleidende term 'fatsoeneringsproces' introduceert. Het fatsoeneringsproces staat bij hem voor een niet-lineaire ontwikkeling waarbij goederen steeds meer gewaardeerd worden om hoe ze gemaakt zijn en steeds minder om de waarde van het materiaal.

In hoofdstuk 3 probeert Nijboer het fatsoeneringsproces economisch en cultureel te duiden. Zijn stelling is dat de expanderende vermogensmarkt dit proces heeft gestimuleerd. Omdat mensen relatief gemakkelijk en goedkoop geld kunnen lenen, is het niet langer nodig goederen te bezitten die niet alleen een hoge gebruikswaarde hebben, maar ook een hoge intrinsieke materiaalwaarde (schatvorming genoemd door Nijboer). Voor een culturele verklaring gaat Nijboer eerst op zoek naar teksten waaruit een dergelijke verschuiving aannemelijk wordt. Hij vindt deze pas in de zeventiende eeuw. Zijn conclusie is dat intellectuele ontwikkelingen niet aan de oorsprong van het fatsoeneringsproces staan en dat hij het waarschijnlijk daarom meer moet zoeken in het praktische handelen. Vervolgens zoomt hij in op het contractueel handelen versus handelen op basis van vertrouwen en eer. Gesteld wordt dat de toename van het contractueel handelen een afname van de eercultuur betekent. Omdat de auteur al heeft laten zien dat contractueel krediet belangrijker is geworden en dat in een eersamenleving de intrinsieke waarde van een produkt het belangrijkste is, stelt hij vervolgens dat het praktisch handelen wel gronden geeft voor zijn fatsoeneringsproces.

Dit derde hoofdstuk is de kern van zijn boek geworden. Zoals Nijboer zelf ook aangeeft, is hij niet de eerste die opmerkt dat het belang van consumptie van breekbare goederen en van goederen gemaakt van goedkopere materialen toeneemt. Het is in feite *common sense*. De precieze datering daarvan staat wel ter discussie, evenals de vraag wie daarbij een rol speelden. Maar daarover kan Nijboer weinig zeggen omdat hij slechts met enkele gegevens uit de boedelbeschrijvingen werkt. Ook kan hij niets zeggen over samenhangende

veranderingen in consumptie omdat er slechts op categorie-niveau onderzoek is gedaan (bezit aan houtwerk, ijzerwerk, tinwerk etc.) aangevuld met onderzoek naar enkele producten als bedden, schilderijen, spiegels, uurwerken. In zijn analyse is goud- en zilverwerk helaas niet betrokken. Uit het oogpunt van schatvorming zijn dat juist belangrijke producten. Bovendien is het interessant om te weten voor welke goederen men goud en zilver gebruikte.

De economische verklaring van het fatsoeneringsproces vind ik geslaagder dan de culturele. De verbinding die hij legt met de (feitelijke) ontwikkeling van de geld- en kapitaalmarkt, is een hoogtepunt van zijn boek. Zijn culturele verklaring daarentegen is speculatief. Hij koppelt de empirisch gevonden verandering in Leeuwarden aan allerlei eigentijdse binnen- en buitenlandse bronnen en literatuur (Vondel, Shakespeare, etcetera) zonder uit te leggen waarom hij juist deze bronnen gebruikt en zonder aannemelijk te maken dat deze literatuur een rol speelde in de leefwereld van inwoners van Leeuwarden. Het zou tevens zinvol zijn geweest als hij hier meer gebruik had gemaakt van de boedelbeschrijvingen zelf met een expliciete analyse van hun schulden en vorderingen die vervolgens hadden kunnen worden gekoppeld aan hun (verschillen en ontwikkelingen in) materieel bezit.

Nijboer laat zich laatdunkend uit over het boedelbeschrijvingenonderzoek dat voor hem is verricht omdat dit gegevens presenteert die niet statistisch zijn gevalideerd. Ik zou zeggen: men hoeft het één niet te laten om het andere te doen. Een gebruikelijke toepassing van de beschrijvende statistiek had ons gegevens opgeleverd die dienst konden doen voor vergelijkingen met eerder gepubliceerde studies. Jammer is ook dat Nijboer geen nauwkeuriger beschrijving heeft gegeven van zijn dataset, terwijl hij veel belang hecht aan precisie, betrouwbaarheid en statistiek. We krijgen slechts het algemene aantal te horen van zijn boedelbeschrijvingen en per berekening het aantal waarop de uitkomsten zijn gebaseerd, maar